वर्षम्-०४ अङ्कः-०४ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०२२ ISSN-2350-0700

सहृदयप्रमाणमीमांसा

डॉ. राघवेन्द्र शर्मा[१]

संस्कृतशास्त्रप्रणयनस्य सुदीर्घा परम्परा वर्तते। अस्यां परम्परायां शास्त्रकाराः सप्रमाणं स्वमतम् उपस्थापितवन्तः। प्रमाणेनैव तेषां मतं प्रामाणिकं सर्वजनग्राह्यं निर्दुष्टं श्लाघ्यं विवादरहितं च जायते। प्रमाणस्य आवश्यकता सर्वत्रैवानुभूयते। अतएव सर्वाणि शास्त्राणि प्रमाणं स्वीकृतवन्तः। यथा -

चार्वाकास्तावदेकं द्वितयमपि पुनर्बौद्धवैशेषिकौ द्वौ।
भासर्वज्ञश्च साङ्ख्यस्त्रितयमुदयनाद्याश्चतुष्कं वदन्ति॥
प्राहुः प्राभाकराः पञ्चकमपि च वयं तेऽपि वेदान्तविज्ञाः।
षट्कं पौराणिकास्त्वष्टकमभिदधिरे सम्भवैतिह्ययोगात्॥[२]

अनेनैव प्रमाणितं भवति यत् प्रमाणं विना शास्त्रचर्चा न विधीयते। प्रमाणस्य स्वरूपं निरूप्यते तर्कभाषाकारेण केशवमिश्रेण। प्रमाकरणं प्रमाणम्।[३] प्रमा भवति यथार्थज्ञानम् सत्यज्ञानम् वा। अमरकोशकारः प्रमाणस्य अनेकार्थान् गृह्णाति। तद्यथा-

प्रमाणमहेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु।[४]

सत्यज्ञानेन यथार्थानुभवेन शास्त्रीयसिद्धान्तादीनां प्रतिपादनं कृतवन्तः सर्वे शास्त्रकाराः। सत्यज्ञानान्वितं यथार्थानुभवसिद्धं तत्त्वं प्रमाणसापेक्षमेव स्वीक्रियते।

काव्यमधिकृत्य विरचितं शास्त्रं काव्यशास्त्रमुच्यते। काव्यशास्त्रे काव्यप्रयोजनहेतुलक्षणभेद-दोषगुणालङ्काररसध्वनिरीतिवक्रोक्त्यौचित्यादीनां सविस्तरं विवेचनं प्राप्यते। काव्यशास्त्रे प्रमाणस्य चर्चा स्पष्टरूपेण प्रमुखतया वा न लभ्यते। किन्त्वत्र हृदयाह्लादरूपकाव्यफलस्य सम्यगनुभूतये सहृदयहृदयानुभवमेव प्रमाणत्वेन स्वीकृतवन्तः सर्वे काव्यशास्त्रिणः। अतः सहृदयप्रमाणं मीमांसतेऽत्र।

---

१ साहित्यविभागाध्यक्षः, शास. दू. श्री.वै. स्नातकोत्तर संस्कृत महाविद्यालयः, रायपुर (छत्तीसगढम्), मो. 7000041650, Email : raghvendrasharma43881@gmail.com

२ पारम्परिक संस्कृत यूजीसी पृ. 130

३ तर्कभाषा- पृ. 13

४ अमरकोशः 3/3/53 पृ. 262

काव्यप्रकाशकारः मम्मटाचार्यः काव्यप्रयोजननिरूपणावसरे काव्यप्रयोजनत्वेन सद्यःपरनिर्वृत्तिं स्वीकरोति। इदं काव्यस्य सर्वप्रमुखप्रयोजनं वर्तते। तद्यथोक्तं तेन- सकलप्रयोजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दम्।[५] काव्यस्य आनन्दोऽयं ब्रह्मानन्दसहोदर इवानुभूयते। आनन्दानुभूतये सहृदय एव प्रमाणमस्ति।

संस्कृतसाहित्यसर्जनं सर्वप्रथमं सहृदयेनैव जायते। प्राचेतसः वाल्मीकिः सहृदय आसीत्। क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगं दृष्ट्वा तस्य सहृदयस्य अन्तःकरणं व्यथितं जायते। तदैव शोकाकुलहृदयात् श्लोकरूपसाहित्यस्य मूलं प्रस्फुटितमभवत्। तद्यथा-

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः।
यत् क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः काममोहितम्॥[६]

तदनन्तरमेव आदिकाव्यस्य रामायणस्योत्पत्तिः जायते। आदिकाव्यस्याविर्भावे सहृदयस्य वाल्मीकेः हृदयं एवं कारणं वर्तते। सहृदयस्य हृदयानुभूतिरेव प्रमाणत्वेन स्वीक्रियतेऽत्र।

सहृदयः सद्हृदययुक्तः करुणाशीलः कृपालुः निष्कपटी विद्वान् गुणग्राही गुणप्रशंसकः रसिकः विवेकशीलश्च भवति।[७] अर्वाचीनः काव्यशास्त्री आचार्यः राधावल्लभत्रिपाठी अस्य प्रमातेति अर्थं स्वीकरोति।[८] सनातनकविः साहित्यमर्मज्ञ आचार्यो रेवाप्रसादद्विवेदी सामाजिकत्वेन स्वीकरोति सहृदयम्। तद्यथा-

न स्यात् प्रयोजनं स्याद् वा कवेः सामाजिकस्य तु।
मातृस्तन्यं यथा काव्यं हन्त सवार्थसाधनम्॥[९]

आचार्य भरतमुनिः सहृदयं सुमनसः प्रेक्षकत्वेन उल्लिखति नाट्यशास्त्रे। तद्यथा- नानाभावाभिनयव्यञ्जितान् वागङ्गसत्त्वोपेतान् स्थायिभावानास्वादयन्ति सुमनसः प्रेक्षकाः।[१०]

सहृदयस्य अन्तःकरणप्रमाणम्- सहृदयस्य अन्तःकरणं यावदधिकं सहृदयं निर्मलं रसिकं च भवति तावदधिकं आनन्दानुभूतिर्जायते। आनन्दवर्धनानुसारेण शृङ्गारे विप्रलम्भे करुणे च मनः क्रमशः अधिकम् आर्द्रं भवति। तद्रूपमेव माधुर्यं प्रकर्षं प्राप्नोति। तद्यथा –

---

[५] *काव्यप्रकाश 1/2 वृत्ति, पृ.08*

[६] *रामायणम् 1/2/15*

[७] *संस्कृत हिन्दी कोश पृ. 1092*

[८] *अभिनवकाव्यालकारसूत्रम् 1/2/5-6*

[९] *काव्यालंकारकारिका 17, पृ. 15*

[१०] *नाट्यशास्त्रम् 6/32 वृत्ति, पृ. 93*

श्रृङ्गारे विप्रलम्भाख्ये करुणे च प्रकर्षवत्।
माधुर्यमार्द्रतां याति यतस्तत्राधिकं मनः॥
सहृदयहृदयावर्जनातिशयनिमितत्त्वादिति।[११]

माधुर्यगुणनिरूपणप्रसङ्गे मम्मटाचार्येणापि उच्यते यन्माधुर्यम् आह्लादकत्वं द्रुतिकारणं भवति। चित्तस्य द्रुतिकारणं आह्लादकत्वं श्रृङ्गारे करुणे विप्रलम्भे शान्ते च उत्तरोत्तरातिशायि भवति। तद्यथा –

आह्लादकत्वं माधुर्यं श्रृङ्गारे द्रुतिकारणम्॥
करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम्।[१२]

ओजोगुणे सहृदयचित्तस्य दीप्तिः भवति। चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तिरेव वीररसे ओजोगुणं जनयति। वीरात् बीभत्से ततो रौद्रे च उत्तरोत्तरातिशायिनी जायते द्युतिरियम्। तद्यथा –

दीप्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थितिः॥
चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तत्वजनकमोजः।
बीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण च।[१३]

अनेन सिद्ध्यति माधुर्यादिगुणाभिव्यञ्जनायां सहृदयहृदयमेव प्रमाणम्।

रसाभिव्यक्तौ प्रमाणम्- आचार्यमम्मटानुसारेण गुणा रसस्याङ्गिनो धर्मा उत्कर्षहेतवोऽचलस्थितयो भवन्ति। तद्यथोक्तं तेन –

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः।
उत्कर्षहेतवस्तेस्युरचलस्थितयो गुणाः॥[१४]

भरतमुनिः नाट्यशास्त्रे रसनिरूपणावसरे कथयति यद्भावाभिनयसम्बद्धान् स्थायिभावान् सहृदया हृदयेनास्वादयन्ति। तद्यथा –

भावाभिनयसम्बद्धान्स्थायिभावांस्तथा बुधाः।
आस्वादयन्ति मनसा तस्मान्नाट्यरसाः स्मृताः॥[१५]

---

[११] ध्वन्यालोकः 2/8 कारिका वृत्तिश्च, पृ. 97
[१२] काव्यप्रकाशः 8 / 90-91, पृ. 417
[१३] काव्यप्रकाशः 8/ 92-93, कारिका वृत्तिश्च, पृ. 418
[१४] काव्यप्रकाश 81 87, पृ. 406
[१५] नाट्यशास्त्रम् 6 / 34, पृ. 93

रसाभिव्यञ्जनायां विभावानुभावव्यभिचारिभिः सम्पुष्टः सहृदयहृदयगतः स्थायिभावः रसदशां प्राप्नोति। साधारणीकरणप्रक्रियायामपि सहृदयस्य अन्तःकरणस्य साधारणीकरणं सर्वप्रथमं भवति तदनन्तरमेव सहृदयस्यान्तःकरणे रसानुभूतिर्जायते। अनेनैव सिध्यति यद्रसानुभूतौ सहृदयस्यान्तःकरणम् एव प्रमाणम्। नाट्यशास्त्रस्य टीकाकारोऽभिनवगुप्तो रसस्याधिकारी विमलप्रतिभासम्पन्नः सहृदय इति मन्यते अभिनवभारत्याम्। तद्यथोक्तं तेन – अधिकारी चात्र विमलप्रतिभानशालिहृदयः।[१६]

साहित्यदर्पणकार आचार्यविश्वनाथस्तु करुणादिरसेषु अपि परमसुखानुभूतिं वर्णयन् सहृदयानुभवं प्रमाणत्वेन स्वीकरोति। तद्यथा-

करुणादावपि रसे जायते यत्परं सुखम्।
सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम्॥[१७]

अनेन रसानुभूतौ सहृदयप्रमाणं सिध्यति।

ध्वनिव्यञ्जनायां सहृदयप्रमाणम्- ध्वन्यालोककार आनन्दवर्धनो ध्वन्यालोकस्यारम्भे एव प्रतिज्ञां करोति यत् 'सहृदयमनःप्रीतये तत् (ध्वनेः) स्वरूपम्'[१८] अनेनैव प्रामाणितं भवति यद् ध्वनेराविर्भावः केवलं सहृदयेभ्य एव विधीयते। अग्रे चासौ कथयति यः अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मेति व्यवस्थितः वर्तते सः ध्वनिरूपः। तद्यथा-

योऽर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मेति व्यवस्थितः।[१९]

अपि च काव्यं सहृदयहृदयाह्लादकारित्वं स्वीकरोत्यसौ। अर्थात् सहृदयहृदयाह्लादकारकमेव काव्यं भवति। तद्यथा- लक्ष्ये तु परीक्ष्यमाणे सहृदयहृदयाह्लादकारि काव्यत्वम्।[२०] तन्मतानुसारेण काव्यस्यात्मा ध्वनिः सहृदयसंवेद्य एव भवति। तद्यथा- .... सहृदयहृदयसंवेद्यमनाख्येयमेव ध्वनेरात्मानम् ....।[२१] अनेनैव सिध्यति ध्वनिरयं सहृदयहृदयप्रमाणापेक्षी भवति।

वक्रोक्तौ सहृदयप्रमाणम्- वक्रोक्तिकारः कुन्तकः काव्यप्रयोजननिरूपणावसरे काव्यबन्धं सहृदयानां हृदयाह्लादकारकं मन्यते। यस्माद् आन्दन्दानुभूतिर्न जायते सहृदयान् तत् काव्यपदं नाधिरोहति। तद्यथा –

---

[१६] *अभिनवभारती 6/31 वृत्ति, पृ. 470*
[१७] *साहित्यदर्पणम् 3/4, पृ.52*
[१८] *ध्वन्यालोकः 1/1, पृ. 02*
[१९] *ध्वन्यालोकः 1/2, पृ. 11*
[२०] *ध्वन्यालोकः 1 / 13, वृत्ति, पृ. 38*
[२१] *ध्वन्यालोकः 1 / 19, वृत्ति, पृ. 68*

काव्यबन्धोऽभिजातानां हृदयाह्लादकारकः।[२२]

अपि च काव्यगतवक्रतापि सहृदयाह्लादकारिणी भवति। तद्यथोक्तं तेन-

शब्दार्थौ सहितौ वक्रकविव्यापारशालिनि।
बन्धे व्यवस्थितौ काव्यं तद्विदाह्लादकारिणि॥[२३]

अर्थं निरूपयन् कुन्तकाचार्यः कथयति यत् अर्थोऽपि सहृदयाह्लादकारी स्वस्पन्दसुन्दरश्च भवेत्। तद्यथा -

अर्थः सहृदयाह्लादकारिस्वरूपसुन्दरः॥[२४]

अनेनैव सिध्यति यद् वक्रोतितत्त्वं सहृदयहृद्याह्लादकारकं भवति। तस्य प्रतीतिः सहृदयप्रमाणेनैव सम्भवति।

अन्यप्रमुखाचार्यमते सहृदयप्रमाणम्- अन्येऽपि नैके आचार्याः स्वकीयरचनासु सहृदयप्रमाणं स्वीकृतवन्तः तेषु प्रमुखाः सन्त्येते-

राजशेखरः- काव्यमीमांसाकारः आचार्यः राजशेखरः काव्यपाकविवेचनप्रसङ्गे सहृदयजनानामनुभवं एवं प्रमाणत्वेन स्वीकरोति। तद्यथा- पाकोऽभिधाविषयस्तत्सहृदयप्रशिद्धसिद्ध एव।[२५] तेनाभिधीयते काव्यपाकनिर्णयः सहृदयहृदयानुभवसापेक्षो भवति।

जयदेवः- चन्द्रालोककारो जयदेवश्चन्द्रालोकस्यारम्भे कथयति यच्चिन्मयचित्स्वरूपसहृदयाः रसानां वृद्धिं कुर्वन्तु | तद्यथा – हं हो चिन्मयचित्तचन्द्रमणयः संवर्धयध्वं रसान्।[२६] रसं निरूपयता तेनोच्यते यत् सहृदयाः अजडात्मानो भवन्ति। तेषां हृदयेषु गलद्वेयान्तरोद्भेदम् आह्लादं विकासयन् रसो भवति। तद्यथा –

गलद्वेयान्तरोद्भेदं हृदयेष्वजडात्मनाम्।
मिलन्मलयजालेप इवाह्लादं विकासयन्॥[२७]

जयदेवेन रसनिरूपावसरे सहृदयस्य हृदयाह्लादः प्रमाणरूपे स्वीक्रियते।

---

[२२] *वक्रोक्तिजीवितम् 1 / 3, पृ. 07*
[२३] *वक्रोक्तिजीवितम् 1 / 7, पृ 15*
[२४] *वक्रोक्तिजीवितम् 1 / 9, पृ 35*
[२५] *काव्यमीमांसा अध्याय 5, पृ. 44*
[२६] *चन्द्रालोकः 1/2, पृ. 3*
[२७] *चन्द्रालोकः 6/2, पृ. 201*

पण्डितराजजगन्नाथः- आचार्यः पण्डितराजजगन्नाथः काव्यस्वरूपनिरूपणे रमणीयपदं स्वीकरोति। तस्य विवृतौ तेनोच्यते यद् रमणीयता लोकोत्तराह्लादजनकज्ञानगोचरता भवति। लोकोत्तरत्वे च हृदयानां अनुभवमेव प्रमाणम्। तद्यथा- रमणीयता च लोकोत्तराह्लादजनकज्ञानगोचरता। ....लोकोत्तरत्वं चाह्लादगतश्चमत्कारत्वापरपर्यायोऽनुभव-साक्षिको जातिविशेषः।[२८]

अनेनैव सिध्यति यत् प्रायः सर्वैराचार्यैः काव्यानन्दाय सहृदयहृदयमेव प्रमाणत्वेनाङ्गीकृतम्।

अर्वाचीनकाव्यशास्त्रिणां मते सहृदयप्रमाणम्- अभिराजयशोभूषणकार आचार्योऽभिराज-राजेन्द्रमिश्रः कथयति यत् काव्यस्यानन्दोऽमृतं तिरस्करोति यस्य कृते सहृदयानाम् अनुभव एव प्रमाणम्। तद्यथोक्तं तेन- अमृतमप्यतिशेते काव्यमिति सहृदयानामनुभवः।[२९]

प्रमाणेन प्रमाणितः पदार्थः प्रमेयमुच्यते। प्रमाता च भवति प्रमेयरूपपदार्थस्य अधिकारी। काव्यफलस्याधिकारी भवति प्रमाता। अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रकारः आचार्यराधावल्लभत्रिपाठी अपि सहृदयप्रमाणं स्वीकरोति। तन्मते प्रमाता भवति कविः सहृदयश्च। अतएवोच्यते तेन- प्रमाता च कविः सहृदयः। काव्यस्य श्रवणेन पाठेन नाट्यस्य विलोकनेन अन्यासां च कलानां प्रत्यक्षेण प्रमातुः सहृदयस्य चैतन्यमानन्त्यमुपयाति। अयमानन्त्यानुभव एव मुक्तिः।[३०]

काव्यालङ्कारकारिकाकारः सनातनकविरूपे प्रतिष्ठित आचार्यो रेवाप्रसादद्विवेदी काव्यस्य फलं रसं स्वीकरोति। रसस्य च स्थितिं सामाजिकचिति मन्यते। तद्यथोक्तं तेन-

रसस्तेषां फलं तच्च सामाजिकचितिस्थितम्।[३१]

अनेनैव सिद्धं भवति यदर्वाचीनाः आचार्याः सहृदयप्रमाणं स्वीकृतवन्तः।

सहृदयभेदः -यायावरीयो राजशेखरः काव्यमीमांसायां सहृदयं भावकं कथयति। तस्य भावयित्रीं प्रतिभां विवेचयति। तन्मतेन सहृदयस्य उपकुर्वाणा भावयित्री भवति। सा कवेः श्रममभिप्रायं च भावयति। तद्यथा-

भावकस्योपकुर्वाणा भावयित्री। सा हि कवेः श्रममभिप्रायं च भावयति। तया खलु फलितः कवेर्व्यापारतरुः।[३२] तदनन्तरमसौ सहृदस्य चतुर्भेदान् स्वीकरोति अरोचिकिनः, सतृणाभ्यवहारिणः, मत्सरिणः, तत्त्वाभिनिवेशिनः च। तत्रारोचकी सहृदयो द्विधा भवति नैसर्गिकस्वाभाविकभेदाभ्याम्। नैसर्गिकारोचिकिसहृदयाय कथमपि न रोचते कविता। स्वाभाविकारोचिकिसहृदयाय विशिष्टज्ञानजन्यैव

---

[२८] *रसगङ्गाधरः 1/1 वृत्तिः, पृ. 11*

[२९] *अभिराजयशोभूषणम् पृ. 14*

[३०] *अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रम् 1/2/6, पृ. 15-16*

[३१] *काव्यालङ्कारकारिका 23, पृ. 24*

[३२] *काव्यमीमांसा अध्यायः 4, पृ. 29*

कविता रोचते। मत्सरिणस्तु प्रतिभातमपि न प्रतिभातम्, परगुणेषु वाचं यमत्वात्। तत्त्वाभिनिवेशिसहृदयः तत्त्वमेव पश्यति। एतादृशो भावकः सहस्रेष्वेकादिको जायते। एवं प्रकारेण राजशेखरः भावकस्य प्रतिभानिरूपणे तद्भेदानपि विवेचयति।

प्रत्यक्षादिप्रमाणवैफल्यम्- काव्यशास्त्रे काव्यस्य फलम् आनन्द उच्यते। सर्वैः काव्यप्रस्थानैः काव्यानन्दग्रहणे सहृदयानां हृदयानुभूतिरेव स्वीकृता। तत्र प्रत्यक्षादिप्रमाणेन काव्यानन्दानुभूतिर्न जायते। आनन्दानुभूत्यर्थं सर्वाणि प्रत्यक्षादिप्रमाणान्यसिद्धानि भवन्ति।

प्रत्यक्षप्रमाणासिद्धम्- काव्यशास्त्रपरम्परायां काव्यात्मत्वेन अलङ्काररसध्वनिवक्रोक्त्यादि-तत्त्वानां ग्रहणं भवति। तत्त्वान्येतानि इन्द्रियार्था न भवन्ति। यतो हि इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं भवति।[३३] इन्द्रियरससन्निकर्षो वा इन्द्रियध्वनिसन्निकर्षो वा इन्द्रियवक्रोक्तिसन्निकर्षो वा इन्द्रियालङ्कारसन्निकर्षो वा न भवितुमर्हति। तत्र काव्यप्रकाशकारः मम्माटाचार्यः कथयति यद्रसः स्वप्नेऽपि वाच्यो न भवेत्।[३४] यदि रसध्वनिवाच्यो भवति तर्हि स्वशब्दवाच्यता रसदोष आयाति। वस्तुध्वनेरलङ्कारध्वनेश्च बोधः व्यञ्जनया भवति अभिधया न भवति। अभिधावस्थायां हृदयाह्लादः न जायते। प्रतीयमानमन्यदेव वस्तु भवति तत् तु महाकवीनां वाणीषु विद्यमानं भवति।[३५] अलङ्कारश्च सौन्दर्यरूपो भवति।[३६] रसध्वन्यलङ्कारादीनां सौन्दर्यबोधः हृदयाह्लादविषयो वर्तते न तु इन्द्रीयविषयः।अत एवात्र प्रत्यक्षप्रमाणमसिद्धं प्रतीयते।

अनुमानप्रमाणसिद्धम्- अनुमितिकरणम् अनुमानम्। परामर्शजन्यज्ञानम् अनुमितिः जायते।[३७] इत्यनेन अनुमानलक्षणेन काव्यानन्दं व्यक्तिविवेककारः महिमभट्टः स्वीकरोति। असौ ध्वनिविरोधी आचार्योऽस्ति। सः ध्वनिं प्रतिपदं खण्डितवान्। तद्यथा-

वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति।
सम्बन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरित्युक्ता॥[३८]

आचार्याभिनवगुप्तमतेन रसस्यानुमितिर्न भवति अभिव्यक्तिः भवति। तत्र तेन खण्डितेयमनुमितिः। अथ च काव्यप्रकाशकारेण आचार्यमम्मटेन अनुमितिः खण्डिता। यतो हि व्यञ्जनावृत्तिः अनुमितिद्वारा बोध्या न भवति। अतः अनुमानप्रमाणमसिद्धम्। यतो हि पर्वतोऽयं वह्निमान्। धूमवत्वात्। इत्यादिषु स्थलेषु हृदयाह्लादो न जायते।

---

[३३] *तर्कसंग्रहः पृ. 38*

[३४] *रसादिलक्षणस्त्वर्थः स्वप्नेऽपि न वाच्यः। काव्यप्रकाश 5/69 वृत्ति, पृ.238*

[३५] *ध्वन्यालोकः 1/4, पृ. 13*

[३६] *सौन्दर्यमलङ्कारः। काव्यालङ्कारसूत्रवृतिः 1/1/2, पृ.07*

[३७] *तर्कसंग्रहः पृ. 45*

[३८] *व्यक्तिविवेकः 1/25 4.84*

उपमानप्रमाणासिद्धम्- उपमितिकरणमुपमानम्। संज्ञासंज्ञिसम्बन्धत्वज्ञानमुपमितिः। तत्करणं सादृश्यज्ञानम्।[३९] सादृश्यज्ञानस्थले केवलम् उपमा भवति न तु अलङ्कारः। आचार्यपण्डितराजजगन्नाथेन उक्तं यद् यत्र सादृश्यज्ञाने चमत्कारो न जायते तत्र उपमालङ्कारो न भवति। तद्यथा- सादृश्यं सुन्दरं वाक्यर्थोपरस्कारमुपमालङ्कृतिः।[४०] यत्र सादृश्यं सुन्दरं जायते तत्रैवोपमालङ्कारो भवति। अथ च यत्र सादृश्यमेव न भवति तत्र तु इदमुपमानप्रमाणमसिद्धम्।

शब्दप्रमाणासिद्धम्- आप्तवाक्यं शब्दः। आप्तस्तु यथार्थवक्ता।[४१] शब्दप्रमाणे आप्तवाक्ये रसादीनाम् अभावात् आनन्दानुभूतिः न जायते। यतो हि आप्तवाक्यं नीरसम् अलङ्काररहितं सौन्दर्यरहितं च भवति। तेन आनन्दानुभूतौ बाधा आयाति। सः शब्दप्रधानो भवति। शब्दप्रधानकाव्यविषये मम्मटेनोच्यते यत् प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः .... शब्दार्थयोः गुणभावेन रसाङ्गभूतव्यापारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणक-विकर्मतत्कान्तेव सरसतापादनेनाभिमुखीकृत्य रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशं च यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र यतनीयम्।[४२] अनेन सिध्यति यत् वेदादयः शब्दप्रधानो भवति, काव्यगतशब्दः रमणीयताधारितो भवति। तदगतरमणीयताबोधः सहृदयान्तःकरणेनैव सम्भवति न तु शब्दप्रमाणेन। काव्यस्थले प्रमाणमिदमसिद्धम्।

इत्यनेन विवेचनेन प्रमाणितं भवति काव्यगतसौन्दर्यानुभूत्यर्थं प्रत्यक्षादिप्रमाणान्यसिद्धानि जायन्ते। अत: निष्कर्षत्वेन प्रमाणितं भवति यत् सहृदयप्रमाणम् एवं काव्याय उपयुक्तम्।

सन्दर्भग्रन्थसूचिः-

1. शर्मा जानकीनाथ, सं. 2071, रामायणम्, 45तमं पुनर्मुद्रणसंस्करणम्, गीताप्रेस, गोरखपुरम्.
2. रायः, गङ्गासागरः, 2010, काव्यमीमांसा, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी.
3. शास्त्री श्रीनिवासः, 2001, काव्यप्रकाशः, नवीनसंस्करणम्, साहित्यभण्डारः, मेरठम्.
4. सिद्धान्तशिरोमणिः, विश्वेश्वरः, 2006, तर्कभाषा, पुनर्मुद्रितसंस्करणम्, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी.
5. झा मदनमोहनः, 2008 रसगङ्गाधरः प्रथमाननम्, पुनर्मुद्रितसंस्करणम्, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी.
6. झा मदनमोहनः, 2006, रसगङ्गाधरः (द्वितीयाननस्योत्प्रेक्षानिरूपणान्तभागः), पुनर्मुद्रितसंस्करणम्, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी.
7. शास्त्री शालिग्राम, 2000 साहित्यदर्पणः, पुनर्मुद्रणसंस्करणम्, मोतीलालबनारसीदासः, वाराणसी.
8. त्रिपाठी श्रीकृष्णमणिः, 2008, चन्द्रालोकः, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी.

---

[३९] *तर्कसंग्रहः पृ.70*

[४०] *रसगंगाधरः द्वितीयाननम् पृ. 211*

[४१] *तर्कसङ्ग्रहः पृ.72*

[४२] *काव्यप्रकाश 1/2 वृत्ति, पृ.08*

9. शर्मा 'रेग्मी' शेषराजः 1996, तर्कसंग्रहः तृतीयसंस्करणम्, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी.
10. त्रिपाठी ब्रह्मानन्दः, 1996, व्यक्तिविवेक, तृतीयसंस्करणम्, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी.
11. सिद्धान्तशिरोमणिः विश्वेश्वरः, 1998, ध्वन्यालोकः, पुनर्मुद्रितसंशोधितसंस्करणम्, ज्ञाममण्डललिमिटेडः, वाराणसी.
12. आप्टे वामनशिवरामः, 2001 संस्कृतहिन्दीकोशः, पुनर्मुद्रणसंस्करणम्, मोतीलालबनारसीदासः, वाराणसी.
13. साहित्यभूषणः, पण्डितकेदारनाथः, 2002, नाट्यशास्त्रम्, राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान, नई दिल्ली.
14. पाण्डेयः परमेश्वरदीनः, 2005, वक्रोक्तिजीवितम्, चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी.
15. नगेन्द्र, 1960, हिन्दी अभिनवभारती, प्रथमसंस्करणम्, हिन्दीविभागः, दिल्लीविश्वविद्यालयः, दिल्ली.
16. मिश्रः अभिराजराजेन्द्रः, 2006 अभिराजयशोभूषणम्, प्रथमसंस्करणम्, वैजयन्तप्रकाशनम्, इलाहबाद.
17. त्रिपाठी राधावल्लभः, 2005, अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रम्, प्रथमसंस्करणम्, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः, वाराणसी.
18. द्विवेदी रेवाप्रसादः 2014 काव्यालङ्कारकारिका, तृतीयसंस्करणम्, कालिदाससंस्थानम् वाराणसी
19. दास सोमनाथः, 2005, पारम्परिकसंस्कृतम् यूजीसी, शारिप्रकाशनम्, पुरी.
20. शर्मा केदारनाथः, 1979, काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः, द्वितीयसंस्करणम्, चौखम्बामरभारतीप्रकाशनम्, वाराणसी
21. अभिमन्युः श्रीमन्नानालालः, 2008, अमरकोशः, पनर्मुद्रितसंस्करणम्, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी.

~~~~~~~~~~~
~~~~~~~~~~~